

BENDA KÁLMÁN

A végvári harcok ideológiája

A török—magyar harcokkal foglalkozó történelmi könyvek szinte mindegyikében találkozunk azzal a megállapítással, hogy a végvári katonaság hazafiasságból, a magyar nemzet iránti szeretetből vívta megalkuvás nélküli harcát az oszmán hadakkal.

A végváriak megnyilatkozásaiban azonban a XVI. században hiába keressük a hazára és a nemzetre való hivatkozást. Ez érthető is, ha a szavak mögötti tartalmat egybevetjük a végvári katonaság osztályhelyzetével. A XVI. századra a haza (patria) fogalma a nemesség körében már politikai tartalmat kapott, s egyre inkább a nemesi osztályközösség eszmei vetületévé vált. Ez a haza a nemesség hazája volt, maga a fogalom is a köznemesség országos szerepének növekedésével lépett az előtérbe, mint a nemesi közösség eszmei jelképe. Ebben az értelemben olvashatunk a hazáról az 1505-ös rákosi végzésben, mint amelynek érdekeit az idegenből választott uralkodók megsértik, s a sérelmek felsorolása nem hagy kétséget, hogy a nemesi érdekek megsértéséről van szó. A haza tehát ebben az értelemben a nemesség és az uralkodó érdekközössége. Így használja a fogalmat az 1536. évi 2. törvénycikk, amikor kimondja, hogy a török ellen harcoló katonaságnak nemesek és egyházi személyek házaiban történő elszállásolása sérti „a haza régi szabadságát”, ezért azokat „a parasztok házaiban” kell elhelyezni, s felszólítja az uralkodót, szerezzen érvényt a törvénynek.

A haza fogalmának ez az értelmezése eleve lehetetlenné tette, hogy a jobbagyság és az óriási többségében belőle kikerülő végvári katonaság magáénak érezhesse. A haza az ő körükben legfőbb szülőföld értelemben bukkan elő, így használja Szerémi is, amikor a török előnyomulásával kapcsolatban elmondja, hogy a paraszt katonák keseregtek hazájuk elvesztésén, majd hozzáteszi: a szerémségiek „nagyon sajnálták a szép szerémségi erdőket”.

Hasonlóan nemesi osztálytartalma volt a nemzet fogalmának is. A XVI. században a nemzet a haza-fogalom tükörképe még, s ennek megfelelően szintén a nemesség és az uralkodó érdekszövetségét fejezi ki. A magyar nemzet (natio Hungarica) az országgyűlési végzések szerint etnikai megkülönböztetés nélkül magában foglalta az ország kiváltságos rétegeit, s ezzel szemben a magyar nép (gens Hungara vagy populus Hungaricus) kifejezés jelölte a nemesség etnikailag magyar részét. Ezért mondhatta Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek Ferdinánd megkoronázásakor, hogy az új király megvédi majd „a hazát” és „a szerencsétlen magyar népet (miserum populum Hungaricum) a fenyegető szolgaságtól és visszahelyezi régi szabadságába”. Ezt a nemzet fogalmat a jobbagyság természetesen szintén nem tehetette magáévá.

A végvári katonaság nem érezhette magát sem a nemesi haza, sem a nemesi nemzet tagjának. A végvári katonaság eposzba illő hősie kietartásához (amely

éppen a külföldről idevezényelt idegen zsoldosokkal összehasonlítva, magasan az általános zsoldos-mentalitás fölé emeli ennek a rétegnek a hivatásérzését) az eszmei, tudatbeli alapot a vallási ideológia szolgáltatta.

A török—magyar szembenállás objektív okai közismertek, ahogy azt is tudjuk, hogy a XVI. században nemcsak a kiváltságosak, hanem (talán még erősebben) a föld népe is engesztelhetetlen harcban állt az oszmán hódítókkal. A török uralom a jobbágyra fokozottabb kizsákmányolást, jobbágyi alávetettség helyett teljes kiszolgáltatottságot, rabszolgasorsot jelentett, érthető tehát a Tinódi tolmácsolásában így hangzó közhangulat: „vajjon ki kívánná lakni azalatt (a török uralma alatt), vagy uralni szanesákokt és basát.” Az objektív érdek alakította a végvári katonaság magatartását is, amikor asszonyait, gyermekeit, életlehetőségeit utolsó lehelletig védte, — ez a megalkuvást nem ismerő harc azonban a vallásban nyerte el igazolását, a magyar—török harc a kereszténység oltalmazásában kapta meg tudatbeli igazolását.

A kereszténység védelmének gondolatát a korszak az előző századból örökölte, s kialakításában — természetesen — nagy része volt az egyháznak. Az egyetemes vallási parancs, hogy a keresztény embernek az egyház, a hit védelmében vállalnia kell az állandó fegyverben állást, külön értelmet kapott magyar viszonylatban az ugyancsak vallási parancsra támadó törökkel szemben. Így született meg egyrészt a külföld támogatásának megszerzése, másrészt a hazai jobbágyság mozgósítására a jelszó, hogy Magyarország az egész kereszténység védőbástyája (*clypeus et antemurale Christianitatis*), ami fokozott feladatot és kötelezettséget rótt elyben az ország minden lakosára, gyakorlatilag azonban éppen a jobbágyságra, harcát ugyanakkor magasabb ideológiai szintre emelte, s a vallási közösség érdekében végzett szolgálattá avatta.

A gondolat elterjedésének nyomomonkövetése nem lehet itt feladatunk, eleveendő, ha megállapítjuk, hogy a végvári harcok korára már a nép körében is meggyökeresedett és elfogadott volt. Annyira, hogy bár a magasabb politikában az uralkodó osztályok a keresztény egység védelmének hangoztatása mellett a törökkel tárgyaltak, sőt a törökkel való szövetekezés gondolatától sem riadtak vissza, a végvári katonaság körében a hit védelme komoly mozgósító energia. Brodaries püspök már 1529-ben kijelentette, hogy „nem szabad visszariadni nemcsak a törökkel, de a tatárral, szaracénnal való szövetekezéstől sem”, — a végvári katonaság azonban még a harenélküli egymás mellett élést is elutasította magától az egész korszakban. Az évenként nagy számban ejtett keresztény foglyok inkább vállalták a gályarabságot, de hitüket nem tagadták meg. 1563-ban százharminc fogoly szatmári jobbágyról hallunk, akiket huszonegy szekéren visznek Isztanbulba, hogy ott osszák szét őket rabságra, a férfiakat gályára, a nőket, gyermekeket a pasák szolgálatára. 1582-ben huszonöt veszprémi vitéz érkezését jelenti a császári orátor a Portáról: tizenegyet közülük elremítenek, de a többi tizenegyet semmiféle fenyegetésre nem hajlandó áttérni. Éveken át érkeznek a fogolyszállítmányok Magyarországról, s a rabok majdnem mindegyike a gályát választja. 1586-ban egri vitézeket vezetnek a díván elé s felszólítják őket, hogy térjenek át. Egy sem hajlandó rá, együtt viszik mind a harmincegyet gályarabságra.

Az állandóan ható vallási ideológia közvetítése ebben az időben is elsősorban az egyháziak feladata volt. Az egyre fogyó szerzetesek mellett azonban, a protestantizmus terjedésének első évtizedeitől kezdve, mindinkább számba kell vennünk a deákokat, a kialakulóban levő világi értelmiséget. A korszak versirodalma jól mutatja azokat az eszméket, amelyeket ez az elvilágiasodó értel-

miség a végvári katonasághoz közvetített. Görcsöni Ambrus deák Mátyás királyról írt történeti énekében azért dicsóítja a királyt, mert „lám jámborul szolgál a kereszténységnek, Isten után pajzsa mi nemzetségünknek és rontója az dühös pogány népnek”. A nikolsburgi névtelen a kenyérmezei csatáról szólva Báthory István szájába adja a szavakat: „mi mindnyájan szent vitézek vagyunk, az Jézus Krisztusért az kik viaskodunk, hitünkért, házunkért pogányokkal víjónk”. Tinódi talán egyik legnagyobb hatású terjesztője volt a gondolatnak. 1554-ben Kolozsvárt megjelent *Chronica*-ja bevezetésében a végváriakhoz fordul: „Ez jelön való könyvecskét szörzeni nem egyebért gondoltam — írja —, hanem hogy az hadakozó, bajjívó, várak-, városokrontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvességes, tisztességes megmaradásokra az pogány ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozzanak, mert mint illik lélok szerént az ördöggel, testtel és ez világgal koronként az jó körösztýennek hadakozni, ugyan ez világ szerént is az pogán ellenséggel illik tusakodni, ellene állani, örök életet nyerni.” Tinódi felfogásában a kereszténység védelme egybefonódik a vitézi becsülettel:

Jó legényök, vitézök végházakban
Vannak gyakran terekkel bajjívásban,
Az körösztýén hitért gyakor harcokban,
És jó hírért, névért sok országekban.

A vitézi becsület, a haza és a hit védelmének teljes összefonódását tükrözi Balassi költészete is:

Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki keresztýénségnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!

A protestantizmus valamit lazított ugyan a keresztény összetartozás egyetemes érzésén, ugyanakkor fokozottabban fölvetette a török elleni harc theologiai értelmét. „Mostan igen sokan búsonganak és gondolkodnak, tudakozván magokban, mi legyen az oka, hogy az mi nyomorult országunk és nemzetségünk ilyen igen megrontatott — mondja Károli Gáspár prédikátor —, némelyek pedig az szerencsének és történetnek tulajdonítják ezt, de nagyobb dolog ez, hogy nem mind szerencsének tulajdoníthatnók, vagy történetnek. Mert ha egy hajunk szála is nem eshetik el az nagy Istennek akaratja nélkül, és az apró madárcák közül egyse nem esik az törbe Isten akaratja nélkül, amint Krisztus mondja, sokkal inkább fényes és hatalmas országnak és nemes erős nemzetségnek romlása Istennek akaratja nélkül nem leszen . . . Mert Istennek indítása nélkül még csak szívébe is nem jönne a török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az Isten nem indítaná az ő szívét. És ha az Isten nem súgná az ő filébe, hogy fegyverkeznek.” A prédikátorok felújítják az ótestamentomi bosszuló Isten alakját, aki nem hagyja megtorlatlanul a bűnöket. „Mind a mi bűneinkért fizeted ezeket, mert téged nem tiszteltünk, mint atyánkat téged nem szeretünk, mint hatalmas urunkat téged nem féltünk” — mondja a zoltár. Vagy ahogy Radán Balázs Háborúságnak idején való könyörgésében olvassuk: „Bűneinkért bocsátotta ránk az Úr a pogányok dühösségét.” Isten haragját bűnbánattal kell tehát fogadni — tanítják („méltán szenvedjük e rettenetes nagy veszedelmeket, Te neked Uram igazság adassék, nekünk pedig orca pirulás”), ami azonban koránt-

sem jelentheti, hogy a török terjeszkedését, rablását tétlenül kell nézni. A prédikátorok felfogása szerint Isten éppen azért zúdítja a török hadakat Magyarországra, hogy megpróbálja a magyarság hitét. Mint hajdan Ábrahámot, úgy kísérli meg mostan az „ő magyar nemzetét” is, „de nem olyan végre, hogy mi abban elveszünk”.

A török támadása tehát büntetés, magpróbáltatás, végső fokon azonban éppen ezért kitüntetés is szemükben. Ahogy Szegedi Gergely ezt a gondolatot formába öntötte:

„Ó mely nagy öröm az minékünk,
Hogy az Isten kegyes atyánk minékünk,
Ostoroz, csakhogy hozzája hajoljunk,
Nem azért, hogy tőle elforduljunk.”

Ettől már csak egy lépés a választottság tudata, melyet éppen a csapásokból olvashat ki a hívő. „Lám mi vagyunk Úr Isten az te választott néped, kiért szerelmes fiadat szörnyű halálra adtad” — írta Melotai Nyilas István. Vagy ahogy Szkhárosi Horvát András mondotta:

„Királyi nemzet vagy, noha te kicsin vagy,
Az atya Istennek bizony te kedves vagy!
Ő szent fia által már te is fiú vagy,
Minden dicsőségben higgyed, hogy részes vagy.”

Ezek a még tetszésszerinti számban szaporítható idézetek azt hiszem kellően dokumentálják a reformáció által kialakított gondolatsort, amely a század végére azután több szempontból lényeges eltolódásokat hozott létre a korábbi ideológiában. A kereszténység védőbástyája gondolat helyébe fokozatosan a választott nép tudata kerül, s ennek megfelelően az egyetemes keresztény érzés helyébe mindinkább etnikai egységet jelentő magyar nemzet, a keresztény közösség helyébe a haza fogalma lép.

Tudnunk kell azt, hogy a prédikatori rendnek, melynek tagjai közbeeső helyet foglalnak el a nemesség és a parasztság, illetve a végvári katonaság közt, nem állt érdekében az osztályharc élesítése, hanem egyformán rá lévén utalva mindkét osztályra, inkább az ellentétek tompításán fáradozott. Időnkint keményen odamondogatott a kegyetlen, jobbágyait sanyargató földesúrnak (Bornemissza: „Ördögi kísértetek”), de ugyanakkor az úr—jobbágy viszonyt istentől rendeltnek hirdette és szószékről szembeszállt azokkal, akik „köröszös hadat” kívánnak vezetni az ő uraik ellen (Mélius). A „választott nép”, a magyarul beszélő protestánsok etnikai közössége egyaránt magába foglalta a nemeseket és a jobbágyokat. A mélyben elevenen ható osztályellentéteket persze még a prédikatori tekintély sem tudta eleslítani, de gondolatmenetüket a nemesek, végváriak, hajdúk egyaránt magukévá téve, mindegyik a maga osztályideológiája alapjává tette, ami a XVII. század elején azt eredményezte, hogy urak és hajdúk látszólag egy nyelvet beszélve, azonos fogalmakon mást-mást értettek. S ahogy a XVI. század elején Dózsa keresztesei a földesurak elleni harcukat azzal indokolták, hogy ők a hordozói az igaz kereszténységnek a hitüket megtagadó urakkal szemben, — egy évszázaddal később a császár ellen fegyvert ragadó végváriak és hajdúk az „igaz kereszténységet” és az „igaz magyarságot” egyaránt magukban vélik megtalálni, a „haza érdekeivel” — ebben az esetben a fölkelte jobbághadakkal — szembehelyezkedő nemesekkel szemben. Ez a felfogás pedig már magában hordozta a kuruc szegénylegény énekek ideológiájának csíráit is.